

ПОСТАНОВКА АГРАРНОГО ПИТАННЯ ПРЕДСТАВНИКАМИ ДВОРЯНСТВА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аграрне питання на початку ХХ ст. серед представників дворянства в багатьох місцевостях Російської імперії приймало все більш гострий характер.

Але в чому ж бачили рішення аграрної проблеми українські дворяни? Вирішення земельного питання може йти двоюким шляхом, вказував князь Петро Долгоруков: або інтенсифікацією селянського земельного господарства, або збільшенням його площі. Інтенсифікація можлива при збільшенні культурності населення, при більш розвинутому правовому положенні, при пожвавленні всього місцевого життя, при посиленні обробної промисловості й при надходженню оборотних коштів. Для здійснення цього потрібні корінні державні реформи. Це є єдиним вірним і основним засобом, коли саме населення зможе розібратися у своїх справах і до цього треба прагнути всіма силами. Але все це не може здійснитися, так швидко, а "поки зійде сонце, роса очі виїсть". І тому майбутньому законодавству одразу ж прийдеться мати справу з питанням про збільшення земельної площі, що перебуває в користуванні хліборобів. Поки народ не заживе більш свідомим життям і не буде приймати більшої участі в керуванні своїми справами, усяке наділення землею може збудити лише зайві сподівання й додати питанню невірне висвітлення [1].

Але яким образом намагалося дворянство підійти до вирішення складного земельного питання? Майже зайве казати, наскільки на початку ХХ ст., в Україні було небажане, на думку великих землевласників, розпалення класових і егоїстичних інстинктів, що вели до хворобливого й найчастіше марного конфлікту.

Якби при тогочасному екстенсивному способі ведення господарства, вказує граф А. А. Бобринський, переділити між хліборобами навіть всю приватновласницьку землю, то невдовзі, завдяки приросту населення, землі

знову не буде вистачати. Не говорячи вже про те, що цілком ймовірно, вона знову стала б зосереджуватися в руках великих хазяїв і притім нерівномірно й не завжди досить справедливо. Крім прямої нездійсненності такого заходу, подібне насильницьке руйнування всіх господарських відносин визнавалося більшістю дворян й недоцільним. Тому що, крім руйнування одиничних сімейств, воно могло привести й до руйнування господарства, що навряд чи було бажано з погляду загальнонародної економії. Тому, на думку А. А. Бобринського більш бажаним являвся поступовий і мирний перехід землі в руки хліборобів, приклад чому можна було спостерігати в багатьох демократичних країнах [2].

Візьмемо хоча б Швейцарію на початку ХХ ст., все землеволодіння й пов'язане з ним скотарство вже давно перейшло в руки дрібних землевласників, а колишні землевласники або перекочували в міста й займалися так званими вільними професіями, або ж розмістили свої кошти в індустрію. Частково те ж явище спостерігається на початку ХХ ст. і в Україні, з тією тільки різницею, що дворянство, що відходить від землі, при бюрократичному устрою знаходить головний притулок на службі.

Статистика вказує на неухильний зріст на початку ХХ ст. землеволодіння інших станів і головним чином селянського за рахунок дворянського. Наприклад, в Новомосковському повіті за 9 років приватне землеволодіння, зменшилося з 76 т. дес. на 55 т. Українське дворянство вказувало, що необхідно було тільки врегулювати цей рух і, де треба, полегшити його й перевести в бажані форми. Занадто форсувати його, на думку деяких членів сільськогосподарських комітетів, теж не треба було, тому що не можна ж було бачити у всіх землевласниках виключно злісних визискувачів. Із приватним землеволодінням пов'язані часом і відомі культурні традиції, порвати з якими занадто різко значило б понизити культурний рівень провінції, особливо поки саме село ще не виділило з свого середовища нові культурні елементи.

На думку українського дворянства великі латифундії являлись злом. Поміщики в них здебільшого не живуть, вказують представники дворянства і вони служать зайвим насосом, що витягає гроші із села. Середні та дрібні землевласники, які для поповнення свого бюджету переносили центр своєї діяльності на службу, самі землі своєї не обробляли, а, користуючись нестатком селян у землі, віддавали її в оренду за високу плату. Українське дворянство зазначало, що середні та дрібні землевласники не повинні були розраховувати на підтримку з боку держави для збереження землі за ними, а новому земельному законодавству необхідно було використати наявний у держави запас земельного фонду для переселень. Велике значення приділялось підсиленню діяльності Селянського банку, дворянство пропонувало реформувати його - замінити посередництво при купівлі самостійною купівлею земель за рахунок банку, а також зайнятися постачанням переселенців меліоративним кредитом, поліпшити умови земельної оренди.

Оренда, стверджує українське дворянство, грало величезну роль у селянському господарстві. По звіту канцелярії Державної Ради в 1890 році значилося більше 10 мільйонів десятин селянської оренди. В 80 роках у Харківській губернії половина селянських посівів відбувалась на орендованих землях. Переважна однолітня оренда, що по-хижацькому виснажувала землю й з непомірно високими часом цінами, що встановлювали монопольні умови земельного ринку, була нетерпима з погляду державної економічної політики. Тому в орендне законодавство, на думку українського дворянства повинні були введені наступні положення: можливість подовження строку оренди, залік на користь орендаря зроблених ним на орендованій землі корінних поліпшень і установа суспільно-державних комісій для врегулювання цін, а іноді й для примусової віддачі в оренду землі, необхідної для ведення господарства сусідів [3].

Зрозуміло, оренда являлась тільки паліативом а іноді навіть затримувала перехід землі в руки тих, хто її обробляв, і до яких по справедливості вона повинна була перейти. Найкраще це ми бачимо на прикладі Англії на початку ХХ ст., цієї класичної країни оренди. Не говорячи вже про Ірландію, де несправедливість розподілу поземельної власності привела до багатьох непорозумінь. І в самій Англії з її порівняно добре поставленим орендним законодавством розвиток оренди міг пояснюватися лише існуванням майоратних латифундій, а так само тим, що землеробство в Англії не грало головної ролі.

Українське дворянство на початку ХХ ст., все більше починає стверджувати про необхідність подальшого переходу землі до хліборобів і по можливості полегшення його. На це треба дивитися, зазначав граф К.К. Потоцький, як на важливий державний захід. Законодавство України, як країни землеробської, не може ухилитися від вирішення аграрного питання. Воно повинно було керуватися при цьому не класовими, а загальнодержавними інтересами, загальнолюдськими принципами [4]. Проти малоземеллям не можна ж було боротися багнетами, та й перебування в селі поміщиків тоді незабаром стало б немислиме. З іншого боку, всі заходи, на думку дворянства повинні були ґрунтуватися на справедливості й у випадку купівлі або викупу землі в землевласників. Компенсація останніх повинна була здійснюватися по справедливій оцінці. Стверджувалось, що свідомо поставитися до цього питання треба було й землевласницькому класу. В Україні класові інтереси ніколи не мали переважного значення й приносилися в жертву інтересам державним. На думку А.А. Бобринського, з погляду розумного егоїзму землевласникам краще було подивитися прямо в очі дійсності й пристосуватися до поточних обставин, ніж застигнути в нерухомій формі, ризикуючи потім у якому-небудь катаклізмі втратити все [5]. Були ж у середині минулого сторіччя дворяни-землевласники, які усвідомлювали неможливість подальшого ведення

господарства, заснованого на кріпосній праці. Так і на початку ХХ ст., прогресивним елементам українського землеволодіння все частіше пред'являлося питання, яку позицію вони займуть, коли прийде час поступатися правами на частину приналежної їм землі.

Як в кінці ХІХ ст. при звільненні селян проявлялося негативне відношення з боку деяких дворян до земельної реформи, так і на початку ХХ ст. в земствах і в сільськогосподарських комітетах зауважувалося іноді егоїстично-аграрне й недальновидне відношення до справи. Яким же чином боротися з цим негативним відношенням пропонувало українське дворянство? По-перше, прагнути до поліпшення орендного законодавства, землевласники повинні були дивитися на свої маєтки, не тільки з агрономічної точки зору а й із соціально-економічної, а тому віддавати частину землі селянам – в оренду на гідних умовах.

Це особливо треба мати на увазі, вказує князь Новомосковського повіту М.П. Урусов, коли в селян занадто мало землі, і їм не вдалося так чи інакше її придбати, або коли деякі угіддя (випаси, прогони, водопої і т.д.) їм зовсім необхідні. При цьому треба прагнути в межах існуючого законодавства до того, щоб інтереси обох сторін по можливості були солідарні й щоб орендареві вигідно було робити поліпшення на орендованій ним землі [6].

Для досягнення цієї солідарності інтересів багато хто з українського дворянства вважав бажаним замінити нерухому орендну плату здачею землі за відому частку врожаю. І з моральної сторони, для землевласника, така форма здачі землі буде найкраща тому, що могла близько стояти й до землі й до хлібороба, беручи участь у меліорації насіння, знаряддями або умовами кращої обробки й сприяючи введенню більш інтенсивного посівооберту. Нове аграрне законодавство, політика народного кредиту й арбітражні комісії повинні були, на думку українського дворянства вжити заходів до того, щоб усунути лихварську експлуатацію орендарів, що так часто практикувалося за допомогою

відробіткової системи і приховувало під собою непомірно високі орендні ціни. До речі сказати, при перевазі орендної й половинної здачі землі відходило в область переказів система потрав, штрафів, об'їждчиків, що так часто тягнула за собою непорозуміння.

Більш докорінно допомогти малоземеллю селян можна, на думку дворянства, за допомогою продажу всього або частини маєтку в їхню повну власність. Особливо ця міра є необхідною для знищення черезсмужиці, постачанню селян необхідними для їхнього скотарства угіддями або садибною землею. До того ліквідація частини або навіть усього маєтку було суцільно вигідніше ніж ведення господарства найманою працею або, через найману адміністрацію. Найчастіше власники маєтків внаслідок їхньої заборгованості чи відсутності оборотного капіталу являлись як би фіктивними власниками й працювали або на банки, або на кредиторів, або ж наймана праця й наймана адміністрація поглинала всі доходи.

У такому випадку вигідніше було продати свій маєток, і вирученим грошам дати інше призначення, або сконцентрувати господарство на меншій ділянці, звільненій від боргів, забезпеченій оборотним капіталом і потребуючою меншою витрати по адміністрації.

З моральної сторони таке землеволодіння знову, таки мало б своє виправдання. Власник міг би завести більш інтенсивне господарство, із введенням нових галузей доходу, що могло служити для даної місцевості досвідченою або показовою ділянкою. Крім того він один або разом із сусідами міг б мати яке-небудь технічне виробництво для переробки сировини з полів як своїх так і навколишнього населення й давати йому заробіток у вільний зимовий час.

Наскільки природне тяжіння до землі селянина, настільки ж зрозуміла прихильність землевласника і його родини до давно насидженого гнізда й до своєї садиби. Але з іншої сторони стає зрозумілим, наскільки колишні

патріархальні відносини села відійшли в минуле, і замість гаданої ідилії сільське життя загрозувало часом поміщикам великими катастрофами. Тому, вказує князь М.П. Урусов, з погляду особистого життя необхідно було так налагодити своє господарство, щоб замість протилежності інтересів із сусідами була солідарність. Якщо ж цього зробити не вдалося, то краще зовсім ліквідувати господарство й дивитися на свою садибу, лише як на дачу, чим жити в ній, як в обложеної міцності, серед відкритого або схованого невдоволення навколишнього населення [7].

Як при здачі землі в оренду в частину врожаю, так і при продажі її, стверджувало дворянство, бажано було заохочувати всякого роду кооперації хліборобів у вигляді земельних громад, товариств, артілей та ін.

Але для вирішення аграрного питання, на думку українського дворянства, всього вищезгаданого мало. Коли в місцевості немає запасу казенних земель, а щодо купівлі приватновласницької землі не відбулося добровільної угоди, то необхідно було передбачати, що постачання хліборобів землею повинно іноді вироблятися за допомогою обов'язкового викупу частини поміщицької землі. На першу чергу при операції додаткового викупу повинно було поставлено виправлення тих недоліків, які були допущені при першому наділенні селян землею, як внаслідок неминучості деяких помилок у такій великій і спішній справі, так і внаслідок того, що голос самих селян не міг ще лунає тоді з достатньою авторитетністю. Це стосується, головним чином, наділенням селян необхідними їм випасами, прогонами й водопоями, а також знищення черезсмужиці. У справі ж збільшення площі селянської землі на першу чергу повинно було поставлено додаткове наділення дарственників, тобто міра, на необхідності якої наполягав Д.Ф. Самарин ще в 1880 р. [8]. Але, зрозуміло, до такого хірургічного прийому лікування хвороби, яким є обов'язковий викуп, треба було приступитися з великою обережністю. По-перше треба було побоюватися руйнувати господарства, які велися доцільно й інтенсивно і не

були засновані на куркульській експлуатації сусіднього населення й на хижацькому виснаженні ґрунту. Щодо цього особливої уваги заслуговували господарства, органічно пов'язані з якими-небудь технічними виробництвами.

У виді того, що на початку ХХ ст. майже весь запас лісового багатства України був збережений скарбницею, приватними власниками й монастирями, раціонально було надати володіння лісами скарбниці й приватним особам, особливо якщо при цьому повинно було вестися культурне лісовідтворення й правильна експлуатація лісу. Навпроти, на першу чергу для обов'язкового викупу повинні були поставлені такі землі, які експлуатувалися по-хижацькому по відношенню до ґрунту й навколишнього населення. З погляду загальнодержавних інтересів, напр., нетерпимо, коли яка-небудь величезна приватновласницька латифундія або питома дача здавалася через ряд посередників за непомірно дорогу ціну навколишнім селянам, які без цієї землі не могли обійтися. З погляду держави не можна було терпіти й таких аграрних відносин, які постійно загрожували вибухнути кривавою катастрофою. Взагалі простежується погляд дворян, що наділення населення землею повинно було бути заходом державним, як це мало місце, наприклад, при відчуженні земель при проведенні залізниць, каналів і при розширенні вулиць, коли суспільне право брало гору над часткою. Але крім загального законодавства, зазначає українське дворянство повинен був утворений об'єктивно справедливий виконавчий апарат у вигляді земельних арбітражних комісій із представників уряду, суспільних установ, судового відомства й науки, які з повною безпристрасністю індивідуалізували б кожний окремий випадок. Необхідно, на думку дворянства прагнути до того, щоб помилки при дозволі цих питань були доведені до мінімуму, і щоб була надана можливість оскарження.

Дворянство України на початку ХХ ст., вважало, що для майбутнього законодавства існує актуальне питання, за чий рахунок повинен буде вироблятися викуп землі: за рахунок селян, яких наділяють землею, або за

рахунок держави. Чи повинна надходити земля в невід'ємну приватну власність нових власників, або ж, щоб уникнути утворення земельної буржуазії й нового скупчення землі в одних руках, вона повинна належати громаді, земству або державі. Але це настільки складні питання, стверджувало дворянство, що вирішити їх може лише майбутнє законодавство при участі в ньому всіх класів населення; та й тоді навряд чи питання може бути вирішено відразу й однаково для всієї держави [9].

Поки ж, стверджував М.П. Миклашевський, так звані прогресивні землевласницькі й земські елементи повинні були заявити, що вони передбачають необхідність такого законодавчого регулювання земельного питання, і що вони готові взяти участь у його розробці, заздалегідь погоджуючись йти на розумні поступки [10].

Подібний напрямок майбутнього законодавства й діяльності землевласників, знищення станових перегородок і окремого суду й опіки над селянами, а також постійна спільна робота у суспільних безстанових організаціях у всіх їхніх щаблях, починаючи із дрібного осередку, все це повинно було на думку українського дворянства ХХ ст. поступово згладжувати класові непорозуміння й замість протиріччя створить солідарність інтересів. Поки ж при правовому устрою поступово будуть народжуватися нові форми землекористування, приватному землевласникові не будуть постійно загрозувати зовнішні катастрофи й внутрішні каяття совісті.

Отже, на початку ХХ ст. в Україні загострилося розуміння дворянством масштабів аграрної проблеми. Українське дворянство приймало активну участь у вирішенні аграрного питання але існували досить різноманітні ствердження дворян щодо причин та шляхів вирішення аграрної кризи. По-перше дворянство вказувало, що на початку ХХ голос українських селян не міг ще лунати з достатньою авторитетністю. Це стосується, головним чином, наділенням селян необхідними їм випасами, прогонами й водопоями, а також знищення

черезсмужиці. При цьому треба було побоюватися руйнувати господарства, які велися доцільно й інтенсивно і не були засновані на куркульській експлуатації сусіднього населення й на хижацькому виснаженні ґрунту. Українське дворянство стверджувало, що поки народ не заживе більш свідомим життям і не буде приймати більшої участі в керуванні своїми справами, усяке наділення землею може збудити лише зайві сподівання й додати питанню невірне висвітлення.

У вирішення земельного питання велика увага дворянством приділялась інтенсифікації селянського земельного господарства, або збільшенням його площі. Для здійснення цього передбачались корінні державні реформи з питанням про збільшення земельної площі, що перебувала в користуванні хліборобів.

Велике значення при вирішенні аграрної проблеми дворянство приділяло підсиленню діяльності Селянського банку, його реформуванню - замінити посередництво при купівлі самостійною купівлею земель за рахунок банку, а також зайнятися постачанням переселенців меліоративним кредитом, поліпшити умови земельної оренди.

Оренда, стверджує українське дворянство, грало величезну роль у селянському господарстві. Орендне законодавство, на думку українського дворянства повинно було містити наступні положення: можливість подовження строку оренди, залік на користь орендаря зроблених ним на орендованій землі корінних поліпшень і установа суспільно-державних комісій для врегулювання цін, а іноді й для примусової віддачі в оренду землі, необхідної для ведення господарства сусідів.

Але найголовнішою причиною аграрної кризи дворяни вказують малоземелля селян. Допомогти малоземеллю селян можна, на думку дворянства, за допомогою продажу всього або частини маєтку в їхню повну власність. Особливо ця міра є необхідною для знищення черезсмужиці,

постачанню селян необхідними для їхнього скотарства угіддями або садибною землею.

Аналізуючи історичні джерела можна стверджувати існування на початку ХХ ст. негативного ставлення українського дворянства до великих латифундій, як гальма в вирішенні аграрного питання. На думку дворян бажано було заохочувати всякого роду кооперації хліборобів у вигляді земельних громад, товариств, артілей та ін.

Аналізуючи історичні джерела ми бачимо, що при вирішенні аграрного питання українське дворянство велику увагу приділяє культурному рівню провінції, виступало за збереження культурних традицій.

Більшість українського дворянства вважало, що вирішення аграрної кризи повинно було відбутися без розпалення класових і егоїстичних інстинктів, що вели б до хворобливого й найчастіше марного конфлікту. На думку більшої частини українського дворянства більш бажаним являвся поступовий і мирний перехід землі в руки хліборобів.

Дворянство України на початку ХХ ст., вирішуючи аграрне питання не могло дати повну відповідь на досить актуальні питання. За чий рахунок повинен буде вироблятися викуп землі: за рахунок селян, яких наділяють землею, або за рахунок держави. Чи повинна надходити земля в невід'ємну приватну власність нових власників, або ж, щоб уникнути утворення земельної буржуазії й нового скупчення землі в одних руках, вона повинна належати громаді, земству або державі.

Таким чином, аналіз усвідомлення та мотивації аграрної кризи українським дворянством на початку ХХ ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним у деяких своїх аспектах при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого.

Література

1. Долгоруков П.Д. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения // Герценштейн М.Я., Долгоруков П.Д., Ден В.Е., Ивернов И.А., Кауфман А.А. Аграрный вопрос. Сб. статей. – 2 изд. – М.: Беседа, 1906. – С. 4.
2. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України), ф. 2025, оп 1, спр. 59, арк. 78.
3. Герценштейн М.Я., Долгоруков П.Д., Ден В.Е., Ивернов И.А., Кауфман А.А. Аграрный вопрос. Сб. статей. – 2 изд. – М.: Беседа, 1906. – С.46.
4. Каюк Д. Г. Деякі джерелознавчі проблеми дослідження історії Катеринославського дворянства//Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8 – 9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 205 – 209.
5. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 84, оп. 2. спр. 118, арк. 2-3.
6. ДАХО, ф. 306, оп. 2. спр. 216, арк. 6.
7. ДАХО, ф. 306, оп. 2. спр. 216, арк. 7.
8. Долгоруков П.Д. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения // Герценштейн М.Я., Долгоруков П.Д., Ден В.Е., Ивернов И.А., Кауфман А.А. Аграрный вопрос. Сб. статей. – С. 8.
9. Труды [I – XI съездов] уполномоченых дворянских обществ [1906-1914, т. 1-11], СПб-П., 1906-15.
10. Каюк Д. Г. Родина дворян Миклашевських в історії Південної України//Київська старовина. – 1999. - №6. – С. 108 – 116.

Резюме

Стаття аналізує ставлення консервативного і ліберального дворянства України на початку ХХ ст. до аграрне питання. Автор статті, на підставі історичних документів, стверджує, що їх цікавила доля дворян і дворянського землеволодіння, проблема селянського малоземелля, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва. І хоча шляхи вирішення аграрної проблеми двома групами дворянства були різні, але більшість вважали, що вирішення аграрної кризи мало відбутися без розпалення класових і егоїстичних інстинктів, що вели б до хворобливого й найчастіше марного конфлікту. На думку більшої частини дворянства України, бажаним виступав поступовий і мирний перехід землі в руки хліборобів.